

Julio Rodríguez
 Laura Pascual
 Daniel Ortega
 Marta Viñas
 Jordi Olivé
 Núria Fuentes-Peláez

El Servei d'Atenció a Famílies: un projecte d'intervenció socioeducativa amb famílies dins d'una institució residencial de protecció a la infància i l'adolescència

Recepció: 30/06/2019 Acceptació: 03/03/2020

Resum

L'acolliment en centre com a mesura administrativa davant una situació de desemparament és una realitat freqüent en l'àmbit de la protecció a la infància que, ara més que mai, demana una revisió constant. Aquestes institucions poden fer un abordatge més integral, treballant tant amb els infants i adolescents com amb les seves famílies. D'aquí sorgeix la proposta del Servei d'Atenció a Famílies del CRAE Les Vinyes, pensat com un espai d'intervenció socioeducativa per al treball amb les famílies dels infants i adolescents que estan en mesura d'acolliment en centre, amb un enfocament centrat en la parentalitat positiva. La intervenció es porta a terme a través de diferents propostes educatives: intervenció familiar, taller de competències parentals, supervisió de visites, oci en família, tertúlia de pares i, finalment, la col·laboració amb altres institucions per facilitar tant la reunificació familiar com la promoció i consolidació de l'acolliment familiar.

Paraules clau

Acolliment residencial, atenció integral, intervenció socioeducativa amb famílies, parentalitat positiva, resiliència familiar

El Servicio de Atención a Familias: un proyecto de intervención socioeducativa con familias dentro de una institución residencial de protección a la infancia y la adolescencia

El acogimiento en centro como medida administrativa ante una situación de desamparo es una realidad frecuente en el ámbito de la protección a la infancia que, ahora más que nunca, requiere una revisión constante. Estas instituciones pueden hacer un abordaje más integral, trabajando tanto con los niños y adolescentes como con sus familias. De ahí surge la propuesta del Servicio de Atención a Familias del CRAE Les Vinyes, pensado como un espacio de intervención socioeducativa para el trabajo con las familias de los niños y adolescentes que están en medida de acogimiento en centro, con un enfoque centrado en la parentalidad positiva. La intervención se lleva a cabo a través de diferentes propuestas educativas: intervención familiar, taller de competencias parentales, supervisión de visitas, ocio en familia, tertulia de padres y, finalmente, la colaboración con otras instituciones para facilitar tanto la reunificación familiar como la promoción y consolidación del acogimiento familiar.

Palabras clave

Acogimiento residencial, atención integral, intervención socioeducativa con familias, parentalidad positiva, resiliencia familiar

The Family Care Service: a socio-educational intervention project with families in a residential institution for the protection of children and adolescents

Foster care in a residential institution as an administrative measure in response to a situation of abandonment is a common reality in the field of child protection and one that, now more than ever, calls for constant review.

These institutions are capable of adopting a more holistic approach in working with both children and adolescents and with their families. This is the basis of the proposal of the CRAE Les Vinyes Family Care Service, conceived as a space for socio-educational intervention in which to work with the families of children and adolescents who are in institutional foster care, with a particular focus on promoting positive parenting.

The intervention is carried out by means of various educational approaches: family intervention, parenting skills workshops, supervision of visits, family leisure, parents' discussion groups and, last but not least, collaboration with other institutions to facilitate both family reunification and the promotion and consolidation of foster care.

Keywords

Residential foster care, holistic care, socio-educational intervention with families, positive parenting, family resilience

Com citar aquest article:

Rodríguez Rodríguez, J.; Pascual Caellas, L.; Ortega Ortigoza, D.; Viñas Bolaino, M.; Olivé Ribalda, J.; Fuentes-Peláez, N. (2020).

El Servei d'Atenció a Famílies: un projecte d'intervenció socioeducativa amb famílies dins d'una institució residencial de protecció a la infància i l'adolescència.

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 74, 123-141.

▲ Introducció

L'acolliment en un centre és, segons la Llei catalana 14/2010 de drets i oportunitats en la infància i l'adolescència i la Llei orgànica 8/2015 de modificació del sistema de protecció a la infància i a l'adolescència, una de les possibles mesures de protecció davant de situacions de desemparament¹.

L'estada en un centre residencial d'acció educativa (CRAE) implica la separació del nucli familiar mentre es mantinguin les circumstàncies que motiven la situació de desemparament. Tot i ser la mesura de protecció més utilitzada, també és la més qüestionada o que més controvèrsies desperta (Cruz, 2011; Bravo i Fernández del Valle, 2009; Domínguez, 2012; Fernández del Valle, 2003; Sitara, 2013; Torralba, 2006). En qualsevol cas, per avançar en el debat les veus apunten a centrar-se en l'anàlisi de les condicions necessàries per portar a terme la tasca encomanada (Cruz, 2011; Rosser, Bueno i Domínguez, 2013).

Hauria de ser un recolzament a les funcions parentals tot contribuint al desenvolupament de l'infant

L'acolliment en centre, tanmateix, no impedeix el contacte i el lligam amb la família, vincle que s'ha de mantenir llevat que es produeixin les circumstàncies previstes per la legislació (art. 134, apartat f, Llei 14/2010). De fet, el CRAE no hauria de substituir la família de les infàncies i adolescències que acull (Lázaro, 1995), sinó que més aviat hauria de ser un recolzament a les funcions parentals tot contribuint al desenvolupament de l'infant (Pérez-Testor, 1994), en un context de convivència com és el CRAE (Amorós *et al.*, 2012). En aquest sentit, aquest article vol contribuir a aportar elements que orientin aquest debat centrat en la revisió de la funció del centres residencials respecte a les famílies dels infants acollits.

Tot i que els centres, sota el nom d'institucions, tenen una llarga història (Moyano, 2011), podem afirmar que els centres d'avui dia disten enormement de les cases d'infants expòsits o antics orfenats (Bravo i Fernández del Valle, 2009). L'orientació d'aquests canvis inicialment ha estat motivada pel principi de normalització, tractant d'afavorir una vida més normalitzada a aquests infants (Fernández, Hamido i Ortiz, 2009; Moyano, 2011), fet que va suposar canvis d'estructura de centres, la formació i la capacitació dels equips de professionals implicats, entre d'altres (Campos, Ochaita i Espinosa, 2011). En l'horitzó, s'aspira a l'augment del benestar de la infància (Llosada-Gistau, Montserrat i Cases, 2016; Palacios, 2010), i és en aquest punt on ens tornem a qüestionar el paper de la família en aquest benestar de la infància.

La família representa l'emmarcament interpersonal i emocional on les persones adquireixen les creences, les actituds, els valors i les normes socials necessaris per a viure en societat (Gamboa-Bernal, 2016; Perea, 2006). En aquest entramat de relacions i afectes, els vincles afectius (Bowlby, 1954; 1986) que s'estableixen entre els membres del grup familiar i entre els in-

fants i els seus referents parentals són molt importants per a un desenvolupament emocional positiu. En el cas de la infància tutelada, aquesta experiència familiar ha estat malmesa.

La legislació vigent (14/2010 i 8/2015) reconeix el dret de la infància a créixer i viure en família. Per tant, les autoritats han de garantir aquest dret, i en els casos en què l'infant no pot romandre en el seu nucli familiar d'origen, la legislació demanda que la mesura sigui el més breu possible o, en absència d'un retorn possible, que tingui l'oportunitat de tenir un nucli familiar alternatiu, bé sigui amb família extensa o amb família aliena.

La coresponsabilitat amb el treball amb famílies és clau en l'àmbit de la protecció a la infància (Escudero, 2013). Sigui com sigui, la família representa, doncs, un espai d'intervenció en l'àmbit de protecció que cal revisar també des dels centres educatius d'acolliment residencial.

La coresponsabilitat amb el treball amb famílies és clau en l'àmbit de la protecció a la infància

La mirada integral a la infància des del treball socioeducatiu en l'acolliment residencial: el Servei d'Atenció a Famílies

Els canvis socioculturals i econòmics que ha implicat la globalització (Bauman, 2001) han tingut i tenen impacte en la vida de les persones i en les noves configuracions familiars, així com en l'exercici de les funcions parentals. Així, la família actual es troba desconcertada i sense referències sòlides sobre com exercir les seves funcions (Parada, 2010; Rodrigo, Máiquez i Martín, 2010). Si, en general, les famílies poden tenir entrebancs per exercir positivament la seva parentalitat, les famílies en situació de vulnerabilitat encara poden veure més accentuades les seves dificultats (Balsells, 2003). En conseqüència, el treball amb les famílies, per tal que puguin exercir les seves funcions de manera òptima, és una necessitat social.

La intervenció en l'àmbit de la protecció a la infància en nombroses ocasions implica la separació de l'infant dels seus progenitors, plantejant, per una banda, el treball amb aquests infants i, per l'altra, l'abordatge amb la família (Martín, Torbay i Rodríguez, 2009). Els centres residencials reproduïxen aquest plantejament. Ara bé, els estudis assenyalen que la col·laboració de la família amb el centre residencial incideix de forma positiva en l'adaptació de l'infant i l'adolescent, així com en la seva autonomia personal, i s'insisteix en la conveniència del treball amb la família per part dels mateixos professionals de les institucions residencials (Domínguez, 2012; Domínguez i Mohedano, 2014; Martín, Torbay i Rodríguez, 2009).

Els orígens de la proposta d'intervenció amb famílies

El centre residencial d'acció educativa (CRAE) Llar les Vinyes és un centre propi de la Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (DGAIA) de la Generalitat de Catalunya, amb la gestió delegada en la congregació salesiana Filles de Maria Auxiliadora.

L'actual Llar es va fundar el 1983 amb l'objectiu de donar atenció material i educativa a quaranta infants i adolescents d'entre 4 i 18 anys en situació de vulnerabilitat. Tot i el nombre de persones destinatàries, el centre està organitzat en quatre unitats convivencials independents de deu infants, amb un equip de sis educadores i educadors socials cadascuna, més el personal educatiu de reforç i el personal de serveis.

La seva funció principal consisteix a donar atenció material i educativa als infants que acull assumint-ne la guarda, mentre persisteixin les circumstàncies que han motivat la mesura d'acolliment en un centre.

La incorporació
d'una mirada
integral i
integradora
a la infància i
l'adolescència
era una necessitat

Durant anys la intervenció educativa amb la infància ha estat fragmentada entre diferents serveis. La incorporació d'una mirada integral i integradora a la infància i l'adolescència que també incorporés la família en aquest procés educatiu era una necessitat (Amorós, Balsells, Fuentes-Peláez, Molina, Mateos i Pastor, 2010). La nova manera d'afrontar la intervenció educativa des de la resiliència familiar (Delage, 2010; Walsh, 2006), la parentalitat positiva (Rodrigo, Máiquez i Martín, 2010) i el model sistèmic (Bronfenbrenner, 1987; Gifre i Guitart, 2012) esdevé una oportunitat per afrontar el repte. Fruit d'aquesta necessitat i de la revisió de la intervenció desenvolupada al CRAE, neix el projecte "Servei d'Atenció a Famílies" amb la voluntat d'aportar elements que contribueixin a la transformació de la situació disfuncional, fonamentant la intervenció, com diu Escudero (2013), en la identificació dels elements més preservats de la família.

[...] paradójicamente, la actitud más productiva consiste precisamente en ser capaces de encontrar y trabajar los aspectos más sanos y más fértiles de esa familia para provocar el cambio. La capacidad que tengamos de convertirnos en una pequeña excepción dentro del contexto de negatividad y pesimismo que sume a la familia en pautas disfuncionales, es la que nos permite convertirnos en un recurso eficaz (Escudero, 2013, p. 125).

El Servei d'Atenció a Famílies

La creació d'un nou servei per al treball amb les famílies té com a finalitat acompanyar-les i empoderar-les en el seu procés de creixement, des de la mirada sistèmica i resilient i el paradigma de la parentalitat positiva. L'atenció socioeducativa que es proporciona és familiar i grupal.

Aquesta finalitat es concreta en els següents objectius específics: 1) oferir tallers i activitats per a fomentar el diàleg i la comprensió dels motius que han originat la mesura d'acolliment en centre; 2) oferir espais per a la generació d'experiències positives en la interacció entre les figures parentals i les seves filles i fills; 3) possibilitar l'aprenentatge i la pràctica de les competències parentals a través de programes socioeducatius (per exemple, "Aprendre junts, créixer en família" (Amorós *et al.*, 2016); 4) acompanyar les famílies en els processos de reunificació familiar mitjançant el programa "Caminar en família".

Aquest servei està integrat al CRAE i es desenvolupa per l'equip educatiu del mateix CRAE que té formació en educació social i té especialistes en psicopedagogia, criminologia i intervencions socioeducatives. Cal afegir-hi una dilatada experiència en l'atenció socioeducativa a la infància i l'adolescència, de diferents edats i circumstàncies sociofamiliars.

Durant aquests anys d'activitat professional, l'equip ha anat fent front a diverses situacions que han posat a prova la seva capacitat de resposta. La preocupació per una acció socioeducativa de qualitat, la supervisió de l'equip i de la tasca educativa i les seves inquietuds per la promoció del benestar de la infància permeten una actitud reflexiva en la pràctica que ha possibilitat la planificació i la programació d'altres activitats relacionades amb la tasca principal, com ara el Servei d'Atenció a Famílies.

L'enfocament de la resiliència familiar i la parentalitat positiva

La resiliència familiar

La resiliència és un terme que prové del camp de la física i que fa referència a la capacitat que tenen determinats materials per resistir un impacte i recuperar la seva forma original. Més tard, el concepte s'ha traslladat a les ciències humanes i ha estat utilitzat per caracteritzar les persones i els grups que aconsegueixen créixer i desenvolupar-se positivament tot i les situacions adverses (Kotliarenco, Cáceres i Fontecilla, 1997). No és un concepte nou. Va ser Emilie Werner i el seu famós estudi longitudinal entre els anys cinquanta i vuitanta amb un nombrós grup d'infants a Hawaï que va mostrar la importància d'aquest concepte i les seves implicacions (Manciaux, Vanistendael, Lecomte i Cyrulnik, 2003) i on es va posar de manifest com la resiliència d'aquests infants provenia de les seves capacitats, preservades gràcies a un context relacional favorable (Rojas-Marcos, 2010).

Sigui com sigui, la resiliència és un concepte complex i de difícil delimitació (Knight, 2007), que ha anat evolucionant amb el temps i gràcies als estudis que s'han elaborat. Ara bé, sembla que hi ha un punt on no hi ha discussió, i és en la seva característica relacional (Cyrulnik, 2004; Talarn, Sáinz i Rigat, 2013).

La família és un element important a l'hora de facilitar aquests processos de resiliència, com assenyala Cabanyes (2010), no només dels membres de forma individual sinó de la família com a grup de persones (Walsh, 2006). Ara bé, la família ha de tenir una actitud activa davant les adversitats, posant en joc els recursos de què disposa; per aquest motiu, la família ha d'activar una sèrie d'elements que afavoreixen la protecció i la seguretat (Black i Lobo, 2008; Delage, 2010):

- La mirada positiva envers el grup familiar i les seves potencialitats per afrontar les adversitats.
- La comunicació oberta, clara i sense ambigüitats, facilitant el diàleg i l'enteniment entre els integrants.
- L'expressió d'emocions i sentiments i la resposta compassiva i comprensiva i de reconeixement del malestar per part de la família.
- La col·laboració en la resolució dels problemes que es presenten.
- La cerca de recolzaments i suports externs a la família.

Així, si es donen aquestes condicions, la família pot actuar com a espai de seguretat i de recuperació.

Es fa necessària una nova conceptualització de la funció de les figures parentals, i és per aquest motiu que es parla de la parentalitat positiva

La parentalitat positiva

Com s'ha comentat, ser pare o mare al segle XXI és una tasca complexa i difícil. El nou escenari social que es deriva de la globalització i la crisi econòmica, així com la varietat de cultures que conviuen en societat i la diversitat de models familiars actuals, fa que la socialització de la infància i les pautes educatives s'hagin vist també afectades. No es pot restar importància, també, a la rapidesa d'aquests canvis. En aquest escenari es fa necessària una nova conceptualització de la funció de les figures parentals, i és per aquest motiu que es parla de la parentalitat positiva (REC, 2006/19).

La parentalitat positiva fa referència "*al comportamiento de los padres fundamentado en el interés superior del niño, que cuida, desarrolla sus capacidades, no es violento y ofrece reconocimiento y orientación que incluyen el establecimiento de límites que permitan el pleno desarrollo del niño*" (Rodrigo, 2015, p. 40).

No es tracta només de respondre al paper inherent en la funció parental, sinó de conjugar-la amb els drets i les necessitats dels infants

La importància de l'enfocament de la parentalitat positiva rau en la conciliació dels drets, responsabilitats, necessitats i obligacions i drets de les figures parentals amb els drets, els interessos i necessitats dels infants (Moreno, 2010). És a dir, no es tracta només de respondre al paper inherent en la funció parental, sinó de conjugar-la amb els drets i les necessitats dels infants.

Un estudi recent sobre les necessitats de la infància a l'Estat espanyol (Rodríguez, Alaminos i Bustamante, 2017), en una mostra de més de cinc-cents infants andalusos, evidencia que les necessitats expressades per aquests menors fan referència a créixer feliç i amb salut; sentir-se segur i protegit; aprendre, relacionar-se i gaudir de la vida; participar; i cobrir necessitats segons el gènere.

En les famílies que es troben en situació de vulnerabilitat social, aquest exercici de les funcions parentals pot resultar més difícil. Per això, esdevé especialment interessant aquest enfocament en el treball amb les famílies en situacions de complexitat.

La parentalitat positiva es basa en una sèrie de principis fonamentals (Rodrigo *et al.*, 2015; Rodrigo, Máiquez i Martín, 2010; Sáiz, Martínez i Cazorla, 2015). Són els següents:

- Els vincles afectius segurs, protectors i estables, que afavoreixen en els infants i adolescents el sentiment de ser estimats i acceptats.
- Un entorn estructurat, que implica hàbits i rutines en la vida diària, importants per a l'aprenentatge de normes i valors.
- L'estimulació i el recolzament en els aprenentatges quotidians i escolars, amb la valoració de les competències i els èxits.
- El reconeixement del valor de les filles i els fills, així com de la importància de les seves preocupacions i necessitats.
- La capacitació de les filles i els fills, fent-los sentir competents i actius per influir en els altres i canviar les coses.
- L'educació sense cap tipus de violència, respectant els drets de les filles i fills.

Així doncs, el treball amb la família des de l'enfocament de la parentalitat positiva recull aquests principis i els posa en joc en les diferents intervencions educatives, amb la finalitat que la família recuperi la seva funcionalitat en la cura i educació de les seves filles i fills.

Todos los padres y las madres requieren apoyos para desarrollar adecuadamente sus responsabilidades parentales. De hecho, una parte constitutiva de su rol parental es la de procurarse dichos apoyos [...] Los apoyos eficaces son aquellos que son cercanos, integradores y normalizadores, para que se constituyan en soportes complementarios al rol parental pero no sustitutorios del mismo (Rodrigo, Máiquez, Martín, 2010, p. 9).

Els estils educatius parentals

La família pot esdevenir tant un espai afectiu de convivència, protecció i satisfacció de les necessitats físiques, biològiques, emocionals o psicològiques, com més aviat al contrari, una important font de conflictes o situacions de risc en forma de maltractament, negligència o abandonament (Alba, 2006; Aroca, Cánovas i Alba, 2012; Garrido, 2005).

Molts autors han realitzat diverses classificacions sobre les tipologies dels estils educatius, destacant com a pioneres les de Baumrid (1966), que va realitzar una classificació segons el tipus de control parental (progenitors autoritaris, permissius i democràtics), i la de Maccoby i Martin (1983), que van afegir a la proposta de Baumrid la categoria de progenitors negligents i

van canviar la de democràtics per autoritaris. Aquesta proposta defineix els estils educatius parentals en funció de les exigències parentals i la responsivitat parental.

A partir dels autors esmentats, han proliferat altres classificacions, entre les quals destaquem la formulada per Kelleharalls i Montadon (1997). Tenint en compte el tipus d'interacció intrafamiliar, aquests autors consideren que hi ha tres estils educatius: contractualista, estatuari i maternalista. Tanmateix, una de les tipologies d'estils educatius més referenciades actualment és la classificació realitzada per Nardone, Giannotti i Rochi (2003), que diferencia entre el model hiperprotector, el model democràtic-permissiu, el model sacrificant, el model intermitent, el model delegant i, en última instància, el model autoritari.

I, per últim, mencionem la classificació realitzada per Meil (2006). Tenint en compte la capacitat de control i suport dels progenitors, l'autor considera una divisió entre els progenitors dialogants i de suport, els progenitors autoritaris i els progenitors desbordats.

Determinats estils educatius poden comportar complicacions emocionals i socials en els infants i adolescents atesos al CRAE

La revisió d'aquestes classificacions ens ajuda a reflexionar sobre els efectes que tenen les conductes parentals en els fills i filles. La nostra proposta d'intervenció pretén abordar les dificultats que es deriven de la utilització de determinats estils educatius utilitzats pels progenitors, amb el benentès que alguns d'aquests estils poden comportar complicacions emocionals i socials en els infants i adolescents atesos al CRAE. Al·ludirem, per tant, a la definició exposada per Aroca, Cànovas i Robles (2012), que considera que l'estil educatiu és el "*conjunto de pautas y prácticas de crianza, cuyo objetivo es la socialización y educación de los hijos, donde interactúan rasgos de personalidad, experiencias pasadas y características personales, tanto parentales como filiales, que se contextualizan dentro de un sistema intra, meso y macrofamiliar inmerso, a su vez, en un marco transcultural e histórico determinados*" (p. 234).

És inexorable incidir en una millora de la parentalitat i els estils educatius

Així doncs, des del Servei d'Atenció a Famílies considerem inexorable incidir en una millora de la parentalitat i els estils educatius per evitar els estils negligents i aquells que comprometen seriosament el desenvolupament de l'infant.

Les persones destinatàries del Servei

Les persones destinatàries del Servei són les famílies d'aquells infants i adolescents que es troben en situació d'acolliment en centre, concretament en el CRAE Llar les Vinyes. El Servei no s'adreça a les famílies d'infants d'altres centres residencials. La participació de les famílies és totalment voluntària.

Des de l'inici del Servei d'Atenció a Famílies, el curs 2017/2018, en les diferents propostes d'intervenció que contempla el Servei, s'han atès:

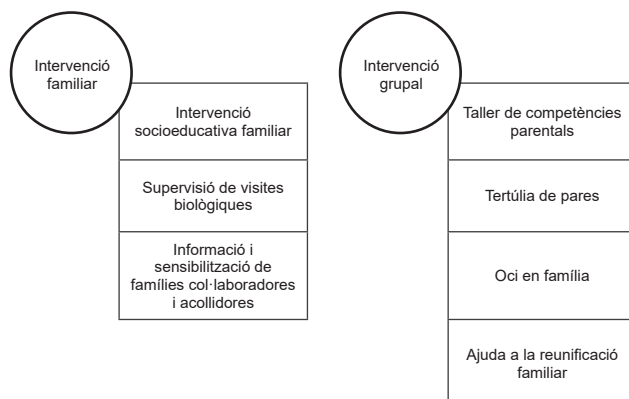
- 10 famílies que es troben en el procés de reunificació familiar.
- 15 grups de mares i les seves filles i fills, en el taller d'habilitats parentals. Inicialment van ser les mares les interessades a participar, tant en les famílies biparentals com en el cas de les monoparentals.
- 17 famílies en l'espai de Supervisió de famílies biològiques, per a les famílies dels infants i adolescents del CRAE.
- 10 famílies en el grup d'Oci en família, en activitats puntuals de tot el dia, i en les noves propostes d'activitats en convivència.
- 7 pares en la Tertúlia de pares, espai que va sorgir a demanda dels pares participants.
- 8 famílies col·laboradores i 9 famílies acollidores (en col·laboració amb les ICIF i l'ICAA).

Les diferents propostes en què han participat aquestes famílies es detallen en el següent punt.

Àrees d'intervenció: des de la informació/sensibilització fins a la intervenció familiar/grupal

El Servei d'Atenció a Famílies està organitzat al voltant de diferents propostes d'intervenció socioeducativa, que esquemàticament es poden veure en la figura següent:

Figura 1: Propostes socioeducatives del Servei d'Atenció a Famílies

Les activitats del Servei es porten a terme en diferents espais, tant en el mateix CRAE, com en espais informals, així com en les instal·lacions d'una escola pública del municipi (mitjançant la col·laboració de l'Ajuntament). Les persones que dinamitzen el Servei, personal educatiu del mateix CRAE a temps complet, desenvolupen les tasques del Servei durant dos dies a la setmana, en un horari que facilita la participació de les famílies.

Aquestes propostes, com es detalla a continuació, impliquen diferents organitzacions del temps i l'espai de les famílies, tant en intervenció familiar com en atenció grupal o multifamiliar.

És un constructe integrador, que requereix elements cognitius, emocionals, físics i socials

Taller grupal de competències parentals

Ser competent, en relació amb una tasca, significa actuar d'una determinada i exitosa manera; en aquest ser competent, s'ha de tenir en compte l'edat de la persona i el context sociocultural i històric en què es troba (Masten i Curtis, 2000). És un constructe integrador, que requereix elements cognitius, emocionals, físics i socials. Les competències parentals fan referència a tenir cura, protegir, educar i afavorir la socialització de les filles i els fills (Sallés i Ger, 2011).

Per a aquest taller s'utilitza part dels continguts del programa "Aprendre junts, créixer en família" (Amorós *et al.*, 2016), elaborats pel grup GRISIJ de la Universitat de Barcelona (UB) i la Universitat de Lleida (UdL); la Universitat de La Laguna i la Universitat de Las Palmas de Gran Canaria. El programa és grupal i se segueix aquesta metodologia. Es fan sessions grupals amb les mares (perquè la demanda va néixer d'elles). El programa facilita la intervenció amb les mares, amb els fills i filles i amb les famílies.

Després de cada sessió conjunta (les mares amb les seves filles i els seus fills), acostumem a tenir un temps d'oci compartit fora de les activitats del programa. Amb aquestes pràctiques es pretén promoure els lligams afectius, potenciant el rol adult de les figures parentals i implicant els fills i filles en aquest procés.

Aquestes intervencions es proposen per a aquelles famílies en què la reunificació familiar no es contempla a curt termini

Intervenció socioeducativa familiar

Mitjançant aquesta proposta, cada família té un espai per al treball de les seves competències parentals i per a l'acompanyament en la seva tasca com a figures parentals. Aquestes intervencions es proposen per a aquelles famílies en què la reunificació familiar no es contempla a curt termini.

S'assenyala que amb aquesta pràctica es treballa amb cada unitat familiar per separat. Acostuma a fer-se així a demanda de les mateixes unitats familiars.

En aquest espai es treballen diferents aspectes dels estils educatius parentals, la història familiar, les dificultats familiars i les competències parentals, les xarxes de suport social i familiar, etc., utilitzant el genograma, la línia de vida o l'escenificació de la dinàmica familiar a través de figures.

Supervisió de visites biològiques

Aquesta proposta és una oferta que es fa només en aquells casos en què l'EAIA valora la conveniència d'unes primeres visites supervisades per una persona del Servei o bé del CRAE. No és un punt de trobada familiar obert a altres famílies alienes al centre o a famílies que estan dins del sistema de protecció amb els seus fills i filles en altres institucions residencials.

Aquest espai socioeducatiu està pensat com un recurs temporal adreçat a les famílies i els seus infants, que permeti complir i garantir el dret dels infants a mantenir el contacte amb la seva família. En aquest temps, la família està acompanyada per la presència d'una de les persones del Servei, que supervisa de manera no invasiva el temps de la visita i que hi intervé des d'una mirada educativa a demanda de les mateixes figures parentals, i a criteri de la persona professional que supervisa la visita.

L'objectiu d'aquest espai és facilitar la qualitat de les relacions afectives entre les figures parentals i els seus fills i filles, tot permetent que es puguin produir altres tipus d'intervencions educatives.

Oci en família

Hi ha dues propostes noves que s'estan portant a terme. L'Oci en família és una intervenció educativa grupal que va pensar-se a propòsit de les necessitats expressades pel mateix grup de mares, durant l'any 2018. Es tracta de promoure la relació entre les figures parentals i els seus fills en espais informals d'oci, acompanyades per les persones del Servei d'Atenció a Famílies. S'han fet dues sortides de tot el dia i hi ha previstes dues activitats de cap de setmana amb les famílies i els seus fills i filles.

Aquestes propostes permeten veure *in situ* les interaccions familiars i l'aplicació de les pautes i estratègies treballades, fet que fa possible un *feedback* amb l'equip del Servei i un treball també grupal amb les altres figures parentals, que permet intercanviar impressions, suggeriments, etc.

Tertúlia de pares

Tenim una proposta específicament adreçada als pares, iniciativa que va sorgir a demanda dels mateixos participants i que ha començat a implementar-se també durant aquest any.

La Tertúlia de pares és un espai de treball educatiu grupal, on els pares poden expressar-se més enllà de les diferents propostes que s'ofereixen des del Servei. És un espai mensual on els pares treballen diferents propostes del seu interès.

Acompanyament a la reunificació familiar

En aquesta proposta es treballa amb les famílies perquè s'empoderin i puguin respondre a les necessitats de les seves filles i fills, aprofitant també els recursos del context. Aquesta capaciació ha de possibilitar el retorn dels fills i filles amb la família biològica o bé amb la família extensa. La intervenció es

Aquestes propostes permeten veure *in situ* les interaccions familiars i l'aplicació de les pautes i estratègies treballades

fa mitjançant el programa “Caminar en Família” (Balsells *et al.*, 2015), una proposta d'intervenció socioeducativa desenvolupada pel Grup GRISIJ² en què el CRAE participa en la seva implementació dins del Servei d'Atenció a Famílies. Per portar a terme l'aplicació del programa, el personal educatiu del Servei ha participat en la formació desenvolupada pel GRISIJ i compta amb el suport del Grup de recerca per a implementar-lo, a partir de reunions de treball i coordinació amb els EAIA del territori.

El programa afavoreix l'exercici de la parentalitat positiva en els processos de reunificació familiar, mitjançant la metodologia grupal i atenent, d'una banda, els pares, els infants i les famílies.

Informació i sensibilització de famílies col·laboradores i acollidores

Convé assenyalar que el CRAE també s'afegeix a la campanya per cercar famílies col·laboradores i acollidores.

Mitjançant les diferents xarxes informals, es fa difusió de la tasca educativa del centre i de les necessitats dels infants i adolescents que hi viuen, de la conveniència de tenir l'experiència de viure o compartir moments amb una família mentre es resolen les circumstàncies que van motivar la separació de la seva família d'origen.

Les famílies que s'hi interessen són derivades a les institucions col·laboradores d'integració familiar (ICIF) amb les quals mantenim col·laboració perquè puguin ser informades i es puguin establir formes de suport als infants del CRAE, bé com a família col·laboradora o com a família acollidora.

Conclusions

L'acolliment en centre és una de les diverses mesures que contempla la legislació vigent en relació amb els infants i adolescents desemparats. Existeixen evidències controvertides sobre els efectes d'aquesta mesura en els infants, motiu pel qual les polítiques estatals i autonòmiques en matèria de protecció a la infància s'estan adaptant a les directrius i recomanacions europees. En qualsevol cas, la qualitat i la millora de les accions educatives en matèria de protecció a la infància ha de ser una de les prioritats tant de les administracions com de les mateixes entitats del tercer sector que gestionen els serveis.

Repensar l'acció que es fa als centres residencials d'acció educativa obre la possibilitat a plantejar una acció socioeducativa més integral, treballant no només amb els infants i adolescents sinó també amb les seves famílies, tenint en compte que el contacte continuat i constant de les famílies amb la institució i amb l'equip educatiu pot facilitar un treball inicial amb elles.

El Servei d'Atenció a Famílies és un projecte de nova creació, en consonància amb una mirada integral i integradora de l'acció socioeducativa amb la infància i l'adolescència que es troba separada de la família d'origen.

El Servei proporciona un acompanyament a la família per tal d'aconseguir els objectius establerts en el pla de treball que la família ha acordat amb l'Equip d'Atenció a la Infància i l'Adolescència (EAIA). No es tracta, doncs, de suplir l'actuació d'altres serveis sinó de complementar la intervenció amb la família.

És un recurs socioeducatiu que permet treballar i posar en pràctica les competències parentals i les funcions familiars, de manera que es puguin consolidar els aprenentatges i transferir-los al context relacional de la família en els espais de visita o durant els permisos que tinguï la família. La perspectiva de la resiliència i de la parentalitat positiva permet posar el focus en les fortaleces i en l'infant, respectivament.

Finalment, cal assenyalar que la proposta del Servei pretén servir com a factor protector amb aquelles famílies que participen de la proposta de reunificació familiar i, per tant, de retorn de les filles i fills al nucli familiar, de manera que es puguin anar resolent algunes de les dificultats esperables i s'evitin situacions que puguin implicar un retorn de l'infant a la mesura d'acolliment en centre.

Com a proposta de millora es posa de manifest la necessitat d'implementar processos d'avaluació del projecte i del Servei per tal de generar evidències sobre el seu impacte des del punt de vista quantitatiu (nombre de persones ateses, nombre de casos en què s'ha aconseguit la reunificació familiar) i qualitatiu (percepció de satisfacció per part dels professionals i de les famílies).

La perspectiva de la resiliència i de la parentalitat positiva permet posar el focus en les fortaleces i en l'infant, respectivament

Julio Rodríguez Rodríguez
 Doctor en Educació
 Educador social al CRAE Llar les Vinyes
 Professor associat
 Facultat d'Educació
 Universitat de Barcelona
 julio.rodriguez.ro@ub.edu

Laura Pascual Caellas
 Educadora social
 Servei d'Atenció a Famílies del CRAE Llar les Vinyes
 laura.pascual@salesianas.org

Daniel Ortega Ortigoza
Doctor en Educació
Educador social
Professor associat
Facultat de Ciències de l'Educació
Universitat Autònoma de Barcelona
daniel.ortega@uab.cat

Marta Viñas Bolaino
Educatora social
Servei d'Atenció a Famílies del CRAE Llar les Vinyes
marta.vinas@salesianas.org

Jordi Olivé Ribalda
Educador social
Director del CRAE Llar les Vinyes
jordi.olive@salesianas.org

Núria Fuentes-Peláez
Doctora en Pedagogia
Catedràtica de Pedagogia
Facultat d'Educació
Universitat de Barcelona
nuriafuentes@ub.edu

Bibliografia

Alba, J. L. (2006). *Fundamentos de psicología jurídica e investigación criminal*. Salamanca: Ediciones Universitarias.

Aroca, C.; Cánovas, P.; Robles, J. L. (2012). Características de las familias que sufren violencia filio-parental: un estudio de revisión. *Educatio Siglo XXI*, 30(2)2, 231-254. Recuperat de: <https://www.siiis.net/documentos/ficha/206236.pdf>

Asamblea General de Naciones Unidas (1959). *Declaración de los Derechos del Niño*. Recuperat de: https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/33_d_DeclaracionDerechosNino.pdf

Amorós, P.; Balsells, A.; Fuentes-Peláez, N.; Mateos, A.; Molina, M. C.; Mundet, A.; Pastor, C.; Vaquero, E. (2012). El suport a la família biològica, un factor bàsic per a la reunificació en els acolliments familiars i residencials. *Alimara, Revista de Treball Social*, 57, 32-38. Recuperat de: <https://repositori.udl.cat/bitstream/handle/10459.1/66075/018218.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Amorós, P.; Balsells, M. A.; Fuentes-Peláez, N.; Molina, M. C.; Mateos,

- A.; Pastor, C.** (2010). La atención integral a las familias en situación de vulnerabilidad. *Rivista Italiana di Educazione Familiare*, 2, 37-44. Recuperat de: <https://repositori.udl.cat/bitstream/handle/10459.1/57306/016091.pdf>
- Amorós, P.; Fuentes, N.; Mateos, A.; Pastor, C.; Rodrigo, M. J.; Byrne, S.; Balsells, M. A.; Martín, J. C.; Guerra, M.** (2016). *Aprender juntos, crecer en familia*. Barcelona: Fundación Bancaria “la Caixa”. Recuperat de: <http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/130624/3/000%20Caracteristicas%20CAST.pdf>
- Balcells, M. A.** (2003). La infancia en riesgo social desde la sociedad del bienestar. *Education in the Knowledge Society*, 4. Recuperat de: http://campus.usal.es/~teoriaeducacion/rev_numero_04/n4_art_balsells.htm
- Balsells, M. À.; Pastor, C.; Amorós, P.; Fuentes-Peláez, N.; Molina, M. C.; Mateos, A.; Vaquero, E.; Ponce, C.; Mateo, M.I.; Parra, B.; Torralba, J.M., Mundet, A.; Urrea, A.; Ciurana, A.; Navajas, A.; i Vázquez, N.** (2015). *Caminar en familia: Programa de competencias parentales durante el acogimiento y la reunificación familiar*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Centro de publicaciones. Disponible en: <http://www.msssi.gob.es/ssi/familiasInfancia/ayudas/docs2013-14/docs2016/CaminarenFamilia.pdf>
- Bauman, Z.** (2001). *La globalización. Consecuencias humanas*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- Baumrid, D.** (1966). Effects of authoritative parental control on child behavior. *Child Development*, 37(4), 887-907.
- Black, K.; Lobo, M.** (2008). A Conceptual Review of Family Resilience Factors. *Journal of Family Nursing*, 14, 33-55. Recuperat de: <http://jfn.sagepub.com/content/14/1/33>
- Bowlby, J.** (1954). *Los cuidados maternos y la salud mental*. Washington: Organización Mundial de la Salud.
- Bowlby, J.** (1986). *Vínculos afectivos: formación, desarrollo y pérdida*. Madrid: Morata.
- Bravo, A.; Fernández del Valle, J.** (2009). Crisis y revisión del acogimiento residencial. Su papel en la protección infantil. *Papeles del Psicólogo*, 30(1), 42-52. Recuperat de: <https://www.redalyc.org/html/778/77811388006/>
- Bronfenbrenner, U.** (1987). *La ecología del desarrollo humano*. Barcelona: Paidós.
- Cabanyes, J.** (2010). Resiliencia: una aproximación al concepto. *Revista de Psiquiatría y Salud Mental*, 3(4), 145-151. Recuperat de: <http://www.elsevier.es/es/revistas/revista-psiquiatria-salud-mental--286/resiliencia-una-aproximacion-al-concepto-13189836-revision-2010>
- Campos, G.; Ochaita, E.; Espinosa, E.** (2011). El acogimiento residencial como contexto de desarrollo desde la perspectiva de sus profesionales. *Educación y Diversidad*, 5(1), 59-71. Recuperat de: https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/662866/acogimiento_campos_ed_2011.pdf

- Consejo de Europa** (2006). *Recomendación Rec (2006)19 del Comité de Ministros a los Estados Miembros sobre políticas de apoyo al ejercicio positivo de la parentalidad*. Recuperat de: <https://www.msbs.gob.es/ssi/familiasInfancia/parentalidadPos2012/docs/informeRecomendacion.pdf>
- Cruz, L.** (2011). Sobre el acogimiento residencial y las condiciones socio-educativas en las que se debe desarrollar la medida. *Pedagogia i Treball Social, Revista de Ciències Socials Aplicades*, 2, 66-88. Recuperat de: <https://www.raco.cat/index.php/PiTS/article/viewFile/250063/334618>
- Cyrułnik, B.** (2004). La construcción de la resiliencia en el transcurso de las relaciones precoces. En: B. Cyrułnik, S. Tomkiewicz, T. Guénard, S. Vanistendael, M. Manciaux, *El realismo de la esperanza* (p.17-32). Barcelona: Gedisa.
- Delage, M.** (2010). *La resiliencia familiar. El nicho familiar y la superación de las heridas*. Barcelona: Gedisa.
- Domínguez, F. J.** (2012). ¿Hacia dónde va el acogimiento residencial? *International Journal of Developmental and Educational Psychology*, 1(1), 141-150. Recuperat de: <https://core.ac.uk/download/pdf/72045305.pdf>
- Domínguez, J.; Mohedano, R.** (2014). El acogimiento de menores en el actual sistema de protección a la infancia: la importancia del contexto. *Azarbe. Revista Internacional de Trabajo Social y Bienestar*, 3, 149-155. Recuperat de: <https://revistas.um.es/azarbe/article/view/198491/161751>
- Escudero, V.** (2013). *Guía práctica para la intervención familiar II. Contextos familiares cronicados o de especial dificultad*. Valladolid: Junta Castilla y León. Recuperat de: http://uiicf.net/wp-content/uploads/2014/06/Escudero_GPIF2.pdf
- Fernández, J. M.; Hamido, A.; Ortiz, M. M.** (2009). Influencia del acogimiento residencial en los menores en desamparo. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 7(2), 715-728. Recuperat de: http://repositorio.ual.es/bitstream/handle/10835/760/Art_18_285.pdf?sequence=1
- Fernández del Valle, J.** (2003). Acogimiento residencial: ¿innovación o resignación? *Infancia y Aprendizaje*, 26(3), 365-379. Recuperat de <https://doi.org/10.1174/021037003322299106>
- Gamboa-Bernal, G. A.** (2016). La familia: un desafío para el futuro de nuestra tierra. *Cuadernos de Bioética*, XXVII, 391-402. Recuperat de <http://aebioetica.org/revistas/2016/27/91/391.pdf>
- Garrido, V.** (2005). *Manual de intervención educativa en readaptación social. Fundamentos de la intervención*. Valencia: Tirant Lo Blanch.
- Gifre, M.; Guitart, M. E.** (2012). Consideraciones educativas de la perspectiva ecológica d'Urie Bronfenbrener. *Contextos Educativos*, 15, 79-92. Recuperat de: <https://publicaciones.unirioja.es/ojs/index.php/contextos/article/view/656/619>
- Kellerhalls, J.; Montandon, C.** (1991). *Les estratègies educatives des famílies: Milleu social, dynamique familia et al. éducation des pré-adolescents*. Neuchatel. Paris. Delachaux- Nietslé.

Knight, C. (2007). A resilience framework: perspectives for educators. *Health Education*, 107(6), 543-555. Recuperat de: www.emeraldinsight.com/0965-4283.htm

Kotliarenco, M. A.; Cáceres, I.; Fontecilla, M. (1997). *Estado de arte en resiliencia*. Organización Panamericana de la Salud, Organización Mundial de la Salud.

Llei 14/2010, de 27 de març, de Drets i Oportunitats en la Infància i Adolescència. Recuperat de: <https://www.parlament.cat/document/nom/TL115.pdf>

Ley Orgánica 8/2015, de 22 de julio, de modificación del sistema de protección a la infancia y a la adolescencia. Recuperat de:

https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=BOE-A-2015-8222

Lázaro, A. (1995), La funció social dels centres d'atenció a la infància. Aspiracions conceptuals i dificultats d'aplicació. *Revista Forum*, 3, 54-59.

Llosada-Gistau, J.; Montserrat, C.; Casas, F. (2016). El benestar subjectiu dels adolescents tutelats a Catalunya. Barcelona: Direcció General d'Atenció a la Infància i l'Adolescència. Recuperat de:

http://treballiaferssocials.gencat.cat/web/.content/01departament/08publicacions/coleccions/papers_accio_social/num_29/benestar-subjectiu-adolescents.pdf

Maccoby, E. E.; Martín, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. En: E. M. Hetherington i P. H. Mussen (Eds.). *Handbook of child psychology: Socialization, personality and social development* (p.1-101). New York: Wiley.

Manciaux, M.; Vanistendael, S.; Lecomte, J.; Cyrulnik, B. (2003). Conclusiones y perspectivas. En: M. Manciaux (comp.), *La resiliencia: resistir y rehacerse* (p. 303-318). Barcelona: Gedisa.

Martín, E.; Torbay, A.; Rodríguez, T. (2009). Cooperación familiar y vinculación del menor con la familia en los programas de acogimiento residencial. *Anales de Psicología*, 24(1), 25-32. Recuperat de:

<https://revistas.um.es/analesps/article/download/31681/30791/>

Masten, A. S.; Curtis, W. J. (2000). Integrating competence and psychopathology: Pathways toward a comprehensive science of adaptation in development. *Development and Psychopathology*, 12, 529-550.

Meil, G. (2006). *Pares i fills a l'Espanya actual*. Barcelona: Obra Social Fundació La Caixa.

Moreno, E. (2010). Políticas de infancia y parentalidad positiva en el marco europeo. *Papeles Salmantinos de Educación*, 14, 17-28. Recuperat de:

<http://www.bienestaryproteccioninfantil.es/imagenes/tablaContenidos-03SubSec/17-28.pdf>

Moyano, S. (2011). Instituciones de protección a las infancias. En: P. Fryd (coord.), *Acción socioeducativa con infancias y adolescencias. Miradas para su construcción* (pp. 185-210). Barcelona: UOC.

Nardone, G.; Giannotti, E.; Rocchi, R. (2003). *Modelos de familia. Conocer y resolver los problemas entre padres e hijos*. Barcelona: Herder

Palacios, J. (2010). Retos en la protección de infancia en España. *Actas del X Congreso Estatal de Infancia Maltratada* (p. 32-39). Madrid: Federación de Asociaciones para la Prevención del Maltrato Infantil. Recuperat de:

<http://www.congresofapmi.es/imagenes/tablaContenidos02Sub/ACTAS%20ADIMA%20PARA%20DISCO%20NAVEGABLE%20con%20enlaces%20ok%20baja.pdf>

Parada, J. L. (2010). La educación familiar en la familia del pasado, presente y futuro. *Educatio Siglo XXI*, 28(1), 17-40. Recuperat de: <https://revistas.um.es/educatio/article/view/109711>

Perea, R. (2006). La familia como contexto para un desarrollo saludable. *Revista Española de Pedagogía*, 236, 417-428. Recuperat de: <https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/2200910.pdf>

Pérez Testor, C. (1994). La familia com a marc del desenvolupament humà. *Fòrum*, 0, 33-39.

Rodrigo, M. J. (2015). Preservación familiar y parentalidad positiva: dos enfoques en convergencia. *Revista de Treball Social*, 204, 36-47.

Rodrigo, M. J.; Amorós, P.; Hidalgo, M. V.; Máiquez, M. L.; Martín, J. C.; Martínez, R. A.; Ochaita, E. (2015). *Guía de Buenas Prácticas en Parentalidad Positiva. Un recurso para apoyar la práctica profesional con familias*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Recuperat de:

https://www.observatoriodelainfancia.es/oia/esp/documentos_ficha.aspx?id=4795

Rodrigo, M. J.; Máiquez, M. L.; Martín, J. C. (2010). *La educación parental como recurso psicoeducativo para promover la parentalidad positiva*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Política Social e Igualdad. Recuperat de: <https://www.msbs.gob.es/ssi/familiasInfancia/docs/eduParentalRecEducativo.pdf>

Rodríguez, A.; Alaminos, F. J.; Bustamante, S. (2017). *Necesidades y propuestas de la infancia en Andalucía*. Granada: Observatorio de la Infancia en Andalucía. Recuperat de: https://www.observatoriodelainfancia.es/ficherosoia/documentos/5539_d_NECESIDADES_Y_PROPUUESTAS_OIA20180206_web.pdf

Rojas-Marcos, L. (2010). *Superar la adversidad. El poder de la resiliencia*. Madrid: Espasa.

Rosser, A.; Bueno, A.; Domínguez, F. C. (2013). Acción e investigación en la intervención psicosocial con menores. *Portularia*, XIII(2), 99-108. Recuperat de: http://rabida.uhu.es/dspace/bitstream/handle/10272/7160/Accion_e_investigacion.pdf

Sáiz, S.; Martínez, E.; Cazorla, R. (2015). *Guía docente de acciones socioeducativas para fomentar el ejercicio de la Parentalidad Positiva en Educación Infantil y Primaria*. Madrid: Liga Española de la Educación. Recuperat de: <http://ligaeducacion.org/wp-content/uploads/2018/10/Guia-de-Parentalidad-Positiva-WEB-ilovepdf-compressed-1.pdf>

Sallés, C.; Ger, S. (2011). Las competencias parentales en la familia contemporánea: descripción, promoción y evaluación. *Educación Social. Revista de Intervención Socioeducativa*, 49, 25-47. Recuperat de: <http://redined.mecd.gob.es/xmlui/bitstream/handle/11162/29240/00920123016245.pdf>

Sitara, M. (2013). *De los niños en peligro a los niños peligrosos. Control social, tratamiento institucional y prácticas socioeducativas hacia adolescentes entre la protección y el riesgo*. Tesis doctoral no publicada. Barcelona. Universitat de Barcelona. Recuperat de: <https://www.tdx.cat/handle/10803/131285>

Talarn, A.; Sáinz, F.; Rigat, A. (2013). *Relaciones, vivencias y psicopatología: Las bases relacionales del sufrimiento mental excesivo*. Barcelona: Herder.

Torrallba, J. M. (2006). *Estigmatització i protecció a la infància. Un estudi comparatiu dels factors d'incidència en el temps d'estada d'infants i adolescents en diversos centres residencials*. Tesis doctoral no publicada. Barcelona. Universitat de Barcelona. Recuperat de <http://diposit.ub.edu/dspace/handle/2445/34982>

UNICEF (2015). *Convención sobre los derechos del niño*. Madrid: UNICEF. Recuperat de: https://www.unicef.es/sites/unicef.es/files/comunicacion/Convencion_sobre_los_Derechos_del_Nino.pdf

Walsh, F. (2006). *Resiliencia familiar. Estrategias para su fortalecimiento*. Buenos Aires: Amorrortu.

-
- 1 Segons la Llei 14/2010, "es consideren desemparats els infants o adolescents que es troben en una situació de fet en què els manquen els elements bàsics per al desenvolupament integral de la personalitat, sempre que per a llur protecció efectiva calgui aplicar una mesura que impliqui la separació del nucli familiar" (p. 109). Les situacions considerades com a desemparament es troben desenvolupades en l'article 105 de l'esmentada Llei.
 - 2 GRISIJ, Grup de Recerca en Intervencions Socioeducatives en la Infància i la Joventut (<http://www.ub.edu/grisij/>), és un grup de recerca consolidat de la Universitat de Barcelona i la Universitat de Lleida.
-